

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ

UNIVERSAL TENDENCIES FOR DEVELOPING AND IMPLEMENTING THE STATE POLICY ON RELIGION AND CHURCH

Мельничук О.П., к.ю.н.

У роботі досліджено загальні тенденції формування та реалізації державної політики у сфері релігії та церкви. Наголошено на тому, що держава повинна забезпечити реалізацію права особи на свободу віросповідання, створюючи для цього сприятливі умови, а також держава повинна охороняти та захищати це право особи від будь-яких протиправних посягань чи обмежень. Акцентована увага на тому, що забезпечення відповідних прав особи та їх захист можливий тільки при наявності в країні вираженої політики у сфері релігії та церкви. Доведено, що процес формування та реалізації державної політики у окресленій сфері має багато проблем, які притаманні як країнам Європи, так і Україні. З'ясовано, що питання формування і реалізації державної політики щодо церкви є суверенним правом держави. Разом з тим, Україна існує у сучасному світі не відособлено. Вона є учасником міжнародних відносин, учасником різноманітних міжнародних договорів та конвенцій, які проголошують та забезпечують реалізацію прав і свобод людини та громадянина, в тому числі і з питань реалізації права особи на свободу віросповідання. Тому підтверджуючи суверенність України у здійсненні державної політики щодо релігії і церкви, підкреслено, що така політика не може суперечити міжнародним стандартам по правам людини. Встановлено, що національне законодавство передбачає досить широке коло суб'єктів, які формують та реалізують державну політику у сфері релігії. Це може породжувати не тільки різночитання основних засад такої політики, а й протиріччя між моделлю відносин держави та церкви, що закріплена в Конституції України, та політикою, яку реалізують на практиці перераховані вище державні органи. Зроблено висновок, що історія розвитку державності України показує, що цілі, завдання та інструментарій реалізації державної політики у сфері релігії та церкви постійно змінюється. На процес формування державної політики іноді здійснює негативний вплив державна ідеологія, тобто ідеологія окремої соціальної групи, яка знаходиться при владі та зосередила в своїх руках весь державно-владний потенціал. Разом з тим, національне законодавство чітко наголошує на тому, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Важливо також врахувати той факт, що державна політика у сфері релігії повинна формуватися не за ідеологічними установками, а на підставі національних інтересів та прагнень всього українського народу.

Ключові слова: релігія, церква, право особи на свободу віросповідання, державна політика у сфері релігії та церкви, правове регулювання відносин у сфері релігії та церкви.

The article studies the general tendencies for developing and implementing the state policy in the area of religion and church. It emphasizes the state has to ensure the exercise of the human right to freedom of religion by creating favorable condition; the state also has to protect and defend this human right from any illegal encroachments or restrictions. Attention is paid to the fact that enforcement of the relevant human rights and their protection are possible under the availability of the balanced policy on religion and church in the country. It is proved that the process of developing and implementing the state policy in the area under consideration has many challenges peculiar both to European countries and Ukraine. The author finds out that issues of developing and implementing the state policy on church is state sovereign right. At the same time, Ukraine is not isolated in the modern world. It is a participant of some international relations, a party to various international treaties and conventions that proclaim and ensure the realization of human and civil rights and freedoms, including the exercise of the human right to freedom of religion. Thus, by confirming Ukraine's sovereignty in the implementation of state policy on religion and the church, the article emphasizes that such a policy cannot contradict international human rights standards. It is established that the national legislation provides for a fairly wide range of actors that shape and implement public policy in the area of religion. The above may lead not only to the ambiguous interpretation of fundamentals of the relevant policy but also contradictions between the model of the state-church relations, which is enshrined in the Constitution of Ukraine, and the policy that is put into practice by the above state bodies. The author concludes that the history of the development of Ukraine's statehood shows that the goals, objectives and tools for the implementation of state policy in the area of religion and church are constantly changing. State ideology, i. e. the ideology of a separate social group that rules and has held the whole potential of state power, sometimes has a negative effect on the process of developing state policy. Moreover, national law clearly states that none of ideologies can be recognized by the state as mandatory. It is essential to take into account the fact that state policy on religion shouldn't be shaped through ideological grounds but based on national interests and aspirations of the entire Ukrainian people.

Key words: religion, church, human right to freedom of religion, state policy on religion and church, legal regulation of relations in area of religion and church.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Не дивлячись на те, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, церква залишається як активним учасником суспільних відносин, так і учасником правовідносин у випадках, коли це передбачено національним законодавством. Держава не може повністю відсторонитись від справ, які пов'язані з реалізацією особами права на свободу віросповідання. По-перше, держава повинна забезпечити реалізацію цього конституційного права особи, створивши для цього сприятливі умови, по-друге, держава повинна охороняти та захищати це конституційне право особи від будь-яких протиправних посягань чи обмежень. Для того, щоб всі ці вимоги виконати держава вимушена формувати та реалізовувати свою власну політику у сфері релігії та церкви. Разом з тим, процес формування та реалізації державної політики у окресленій сфері має багато проблем, які притаманні як країнам Європи, так і Україні. Це свідчить про

те, що існуючі в країнах світу моделі відносин держави та церкви знаходяться в процесі трансформації. Вони оновлюються, змінюються та еволюціонують. Власне тому про більшість моделей відносин держави та церкви, що виділяються в науковій літературі, можна говорити як про моделі, які існували колись в історичному аспекті, або ж як про моделі, що сьогодні характеризують окремі суспільства, але знаходяться в стані змін і трансформації.

У зв'язку з цим, доречно звернути увагу на загальні тенденції формування та реалізації державної політики в Україні щодо релігії та церкви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Основи державної політики у сфері релігії досліджувались в працях М. Бабій, П.С. Богомазова, Д.О. Вовк, Ю.Г. Кальниш, В. Климова, О.С. Мелехової, С. Оніщук, М.М. Палінчак, Г.Л. Сергієнко, С.А. Шапранського та ін.

Разом з тим, у вітчизняній юриспруденції ґрунтовних досліджень, присвячених особливостям формування та реалізації державної політики в країнах Європи та Україні щодо релігії та церкви, наразі бракує.

Постановка завдань. Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена дана стаття, є наступні:

1. Дослідити загальні тенденції формування та реалізації державної політики у сфері релігії та церкви.

2. Визначити тенденції формування та реалізації державної політики України у сфері релігії та церкви.

Виклад основного матеріалу. В межах статті не будемо детально розкривати внутрішню структуру та зміст державної політики щодо релігії та церкви в країнах світу та Україні, а лише звернемо увагу на певні тенденції у цій сфері.

Зокрема, О.С. Мелехова у своєму комплексному дослідженні, присвяченому європейським моделям державно-церковних відносин, акцентує увагу лише на двох видах моделей відносин держави та церкви, які притаманні сучасній Європі. Мова йде про сепаративну і кооперативну моделі державно-церковних відносин [1, с. 21-37]. Також автор обґрунтовує необхідність поступового переходу України від сепаративної до кооперативної моделі відносин держави та церкви, що, на її думку, обов'язково слід відобразити в національному законодавстві. По-перше, запропонована класифікація є занадто узагальненою, адже не враховує специфіку окремих країн, та неповною, адже, наприклад, не враховує історичні моделі відносин держави та церкви. По-друге, Конституція України закріплює сепаративну модель відносин держави та церкви, тому перехід до кооперативної моделі можливий лише тоді, коли будуть внесені зміни у ст. 35 Конституції України. При цьому, обов'язково слід враховувати вимоги ст. 157 Конституції України, яка наголошує: «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України» [2, ст. 157].

На нашу думку, можна виділити наступні загальні тенденції формування та реалізації державної політики щодо релігії та церкви в країнах світу та Україні.

По-перше, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» чітко закріплює, що здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України [3, ст. 5]. Це положення національного законодавства деталізує положення статей 1 і 2 Конституції України, які проголошують, що Україна є суверенна держава і її суверенітет поширюється на всю її територію. Тобто питання формування і реалізації державної політики щодо церкви є суверенним правом держави. Разом з тим, Україна існує у сучасному світі не відособлено. Вона є учасником міжнародних відносин, учасником різноманітних міжнародних договорів та конвенцій, які проголошують та забезпечують реалізацію прав і свобод людини і громадянина, в тому числі і з питань реалізації права особи на свободу віросповідання. Тому підтверджуючи суверенність України у здійсненні державної політики щодо релігії і церкви, хочемо підкреслити, що така політика не може суперечити міжнародним стандартам по правам людини.

По-друге, безпосереднім органом виконавчої влади, який реалізує сьогодні політику в сфері релігії, є Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (далі ДЕСС). Разом з тим, в Положенні, яке закріплює правовий статус цього центрального органу виконавчої влади є суперечності, які свідчать про недосконалість нормотворчої діяльності в Україні. Зокрема, в пункті 1 Положення сказано, що ДЕСС є органом, який лише реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні (жодного слова про можливість формувати таку політику) [4]. В пункті ж 3 Положення зазначається, що ДЕСС може вно-

сити на розгляд Міністра культури та інформаційної політики пропозиції щодо формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні [4]. Переконані в тому, що суб'єкт, який вправі вносити пропозиції щодо поліпшення державної політики у якійсь певній сфері суспільних відносин, одночасно є і суб'єктом, який забезпечує формування такої державної політики.

Діяльність ДЕСС спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури та інформаційної політики України. Власне в Положенні про Міністерство культури та інформаційної політики України (далі МКІП) говориться про те, що воно не тільки реалізує, а й формує державну політику у сфері релігії [5]. Формувати державну політику у сфері релігії допомагає Кабінету Міністрів України також Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій, яка є тимчасовим консультативно-дорадчим органом при Кабінеті Міністрів України [6]. В той же час, Конституція України закріплює, що засади внутрішньої політики визначає Верховна Рада України [2, ст. 85], а Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження [2, ст. 106]. Наприклад, 30 липня 2020 року був виданий Указ Президента України «Питання визначення статусу окремих релігійних св'ят», в якому вказувалось Кабінету Міністрів України у взаємодії зі Всеукраїнською Радою Церков, релігійними організаціями, Українським інститутом національної пам'яті:

а) опрацювати питання щодо надання державного статусу окремим релігійним св'яткам, зокрема: Рамазан-Байрам, Курбан-Байрам, Песах, Рош-Гашана, Ханука, Великдень християн західного обряду та іншим;

б) внести на розгляд Верховної Ради України відповідний законопроект [7].

Як бачимо, національне законодавство передбачає досить широке коло суб'єктів, які формують та реалізують державну політику у сфері релігії. Це може породжувати не тільки різночитання основних засад такої політики, а й протиріччя між моделлю відносин держави та церкви, що закріплена в Конституції України, та політикою, яку реалізують на практиці перераховані вище державні органи. Як мінімізувати суб'єктивний, політичний, олігархічний та будь-який інший вплив окремих соціальних груп на реалізацію засад Конституції України у сфері релігії? Адже в реальному житті ми бачимо чисельні трактування положень Конституції України і здійснює таке трактування не Конституційний Суд України, а інші неповноважені на те органи. Слушні думки стосовно цього висловлює В. Климов. Вчений зазначає: «... прогнозуючи характер подальшого розвитку державно-церковних відносин в Україні, є підстави стверджувати, що рано чи пізно ці відносини набудуть у вітчизняному соціумі також характеру ..., яке на сьогодні займають ці відносини в суспільствах провідних країн Європи. ... вони мають органічно враховувати сучасні світові процеси та тенденції, українську специфіку і бути позбавленими штучних нашарувань, спричинених чийось суб'єктивним баченням чи політичною ситуативністю» [8, с. 18].

По-третє, виникає необхідність уточнення ключових засад державної політики у сфері релігії та церкви, адже історія розвитку державності України показує, що цілі, завдання та інструментарій реалізації державної політики у сфері релігії та церкви постійно змінювався. У зв'язку з цим, проаналізуємо думки окремих науковців, які досліджували дану тематику.

Так, Г.Л. Сергієнко вважає, що:

1) держава повинна бути нейтральною в питаннях світогляду і віросповідання, совісті і релігії [9, с. 23; 10, с.21]. Це означає, що в основу політики держави не можуть бути покладені одне віросповідання чи одна церква. Всі релігійні організації є рівними перед законом;

2) будь-які оцінки держави або її уявлення про релігію як передумови гарантування або реалізації свободи віросповідання неприпустимі [9, с. 23]. Це цікаве зауваження, адже будь-яка оцінка релігії чи релігійних організацій з боку держави вже є втручанням у свободу віросповідання особи. Тому державна політика повинна формуватися так, щоб уникати будь-яких оцінок релігії та релігійних організацій чи різного ставлення до представників різних релігій;

3) правовому регулюванню підлягають лише ті суспільні відносини, які забезпечують реалізацію права особи на свободу віросповідання [9, с. 23; 11, с. 57]. Тобто сферу правового регулювання взаємозв'язків держави і церкви (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального чи іншого правового регулювання) складають суспільні відносини з реалізації віруючими та релігійними організаціями права на свободу віросповідання. При цьому враховується набір юридичних засобів кожної галузі права, яка потенційно може регулювати такі суспільні відносини. Сфера суспільних відносин, які регламентуються державою для забезпечення реалізації свободи віросповідання, є незмінною. Тобто держава не може вийти за її межі.

Деяко іншу позицію стосовно формування і реалізації державної політики у сфері релігії та церкви висловлює С.А. Шаправський. Вчений вважає, що Україна за роки незалежності так і не спромоглася визначитись із принципами побудови відносин з релігійними організаціями. На його думку, не слід бездумно копіювати зразки відносин, що сформувалися в окремих країнах Європи, а також не можливо опиратися в сучасному прогресивному світі виключно на національні релігійні традиції. Тобто С.А. Шаправський пропонує одночасно враховувати як історичний досвід, так і сучасні моделі відносин держави та церкви, що сформувалися в європейських країнах. Оптимальною моделлю, на його думку, є коопераційна модель відносин держави та церкви з одночасною підтримкою національних церков та лояльним ставленням до інших віросповідань. Також С.А. Шаправський підкреслює, що з боку держави обов'язково повинен існувати посиленний контроль за поширенням нерелігійних та нетрадиційних віросповідань з метою уникнення їх деструктивного впливу на суспільство [12, с. 195]. Як вже підкреслювалось, така державна політика може бути реалізована лише при одній умові – зміна положень Конституції України, які передбачають сьогодні зовсім іншу модель відносин держави та церкви. До того ж виникає питання про те, який суб'єкт публічної влади повинен виступати ініціатором, по-перше, формування нової державної політики щодо релігії та церкви, та, по-друге, змін до Конституції України щодо нової моделі відносин між державою та церквою? Можна задати питання по-іншому: «Хто із публічних службовців може взяти на себе відповідальність і сміливість вирішувати за все суспільство (народ України) долю релігійних відносин в країні?». Проблема полягає в тому, що при формуванні державної політики в сфері релігії обов'язково починає відбуватися негативний вплив ідеології окремої соціальної групи, яка знаходиться при владі та зосередила в своїх руках весь державно-владний потенціал. Стаття 15 Конституції України чітко наголошує на тому, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Тобто може виникнути небезпечна ситуація, коли держава буде формувати свою політику по відношенню до релігії та церкви, керуючись не національними інтересами та прагненнями всього українського народу, а ідеологічними установками, нав'язаними лише однією частиною суспільства. Це небезпечні речі, які будуть роз'єднувати суспільство за релігійними ознаками. Тому повертаючись до пропозицій С.А. Шаправського, хочемо наголосити, що державна політика у сфері релігії та церкви повинна повністю відповідати положенням Конституції України. Спроба ж

суб'єктів публічної влади змінити зміст конституційних положень шляхом проведення специфічної державної політики у сфері релігії, може мати трагічні наслідки для нашої держави.

Цікаві думки щодо державної політики у сфері релігії та церкви висловлює М. Бабій [13]. По-перше, автор висловлює критичні зауваження стосовно термінології, яка використовується в науковій літературі при визначенні державної політики у сфері релігії та церкви. Зокрема, М. Бабій вважає, що некоректно характеризувати таку політику через терміни «державно-церковна політика», «релігійна політика держави» або «віросповідна політика держави». На його думку, слід використовувати терміни «державна політика щодо релігій і церкви» або у більш широкому значенні «державна політика у сфері свободи совісті, свободи буття релігій» [13, с. 19-20]. Не заглиблюючись у аналіз кожного із названих вище термінів хочемо погодитись з думками М. Бабія, адже термінологія є обов'язковим атрибутом будь-якого наукового дослідження. Невірно визначення і використання термінології в науково-дослідній роботі може призвести до спотворення наукових результатів. Якщо мова йде про певний напрям діяльності держави, наприклад, фінансова діяльність, митна справа, діяльність з питань міграції, то державну політику, яка забезпечується у відповідних сферах діяльності можна характеризувати використовуючи термінологію «фінансова політика», «митна політика», «міграційна політика». Коли ж мова йде про сфери суспільного життя, в яких держава має частковий або навіть винятковий правовий вплив (наприклад, релігія, наука, культура і ін.), то використовується термінологія, що підкреслює сферу суспільних відносин, в якій здійснюється державна політика (наприклад, державна політика у сфері релігії, науки, культури і ін.). Тому погоджуємось з М. Бабієм, що терміни «державно-церковна політика», «релігійна політика держави» та «віросповідна політика держави», не тільки не відображають сутності такої політики, а й спотворюють її призначення.

По-друге, М. Бабій констатує, що у суспільстві необхідно створити таку атмосферу, «яка б максимально сприяла гідному виразу усього багатства релігійних почуттів людини, захисту її прав та задоволення духовних потреб, дальшому розвитку релігійних інституцій, а також формування соціально політичних механізмів, які б зробили неможливим повторення жвахів і трагедій минулого» [13, с. 23]. Тобто автор говорить про атмосферу толерантності в суспільстві щодо релігійного світогляду особистостей. Сучасному українському суспільству відомі випадки захоплення церков прихожанами іншої церкви, негативні та образливі висловлювання політичних діячів стосовно діяльності церкви однієї із конфесій і ін. Тобто існують проблеми із державно-правовими механізмами, які повинні забезпечити право особи на свободу віросповідання. Якщо Україна і далі буде асоціювати себе виключно як моноетнічна держава, то створити атмосферу, яка б максимально сприяла гідному виразу усього багатства релігійних почуттів людини, буде неможливо. Проблеми релігійного характеру в Україні, на нашу думку, легше б вирішувались, якби Україна асоціювала себе як поліетнічна держава. Разом з тим, в науковій літературі, яка присвячена етнічним аспектам нашої держави, весь час звучить застереження про політичну нестабільність поліетнічних держав та про дезінтеграційні тенденції в її окремих частинах. Наприклад, В. Явір наголошує: «*Поліетнічні держави, незалежно від особливостей їх формування, залишаються вразливими до етнополітичних і етнотериторіальних відцентрових вимог (автономізації, розширення прав автономії, відокремлення, сепаратизму) з боку етнічних спільнот, тоді як в моноетнічних державах ні кількість, ні становище, ні вплив етноспільнот не сприяють розви-*

тку етнополітичної дезінтеграції». [14, с. 133]. Пропонуємо з іншого боку подивитись на проблему, яку піднімає В. Явір. Дезінтеграційні процеси можуть відбуватись і в тих країнах, які за етнічним складом є поліетнічними, але штучно проводять політику моноетнічної держави. Міграційні процеси, які стають звичайною справою для країн світу, суттєво розбавляють етнічний склад їхнього населення. Окремим європейським країнам все складніше здійснювати свою внутрішню політику виключно з позиції моноетнічної держави. До того ж, сам факт існування наукових статей, які обґрунтовують моноетнічність нашої держави, свідчить про те, що на момент проголошення Акту незалежності України ні народ України, ні представники державної влади не знали, яка держава була створена – моноетнічна чи поліетнічна. З різних об'єктивних і суб'єктивних причин, на підставі внутрішніх та зовнішніх факторів Україна асоціює себе сьогодні як моноетнічна держава, що має своє відображення не тільки у сфері культури, освіти, науки, а й у сфері релігії.

Висновки та перспективи подальших розвідок. На підставі проведеного дослідження можна виділити наступні загальні тенденції формування та реалізації державної політики щодо релігії та церкви в країнах світу та України.

1. Питання формування і реалізації державно політики щодо церкви є суверенним правом держави. Разом з тим, Україна існує у сучасному світі не відособлено. Вона є учасником міжнародних відносин, учасником різноманітних міжнародних договорів та конвенцій, які проголошують та забезпечують реалізацію прав і свобод людини та гро-

мадянина, в тому числі і з питань реалізації права особи на свободу віросповідання. Тому підтверджуючи суверенність України у здійсненні державної політики щодо релігії і церкви, хочемо підкреслити, що така політика не може суперечити міжнародним стандартам по правам людини.

2. Національне законодавство передбачає досить широке коло суб'єктів, які формують та реалізують державну політику у сфері релігії. Це може породжувати не тільки різночитання основних засад такої політики, а й протиріччя між моделлю відносин держави та церкви, що закріплена в Конституції України, та політикою, яку реалізують на практиці перераховані вище державні органи. До того ж національне законодавство не відповідає на питання – Хто головний серед усіх державних органів у формуванні державної політики у сфері релігії та церкви і хто несе відповідальність за невдалу чи навіть руйнівну політику?

3. Історія розвитку державності України показує, що цілі, завдання та інструментарій реалізації державної політики у сфері релігії та церкви постійно змінюється. На процес формування державної політики іноді здійснює негативний вплив державна ідеологія, тобто ідеологія окремої соціальної групи, яка знаходиться при владі та зосередила в своїх руках весь державно-владний потенціал. Хоча ст. 15 Конституції України чітко наголошує на тому, що жодна ідеологія не може визнаватися державною як обов'язкова. Важливо врахувати той факт, що державна політика у сфері релігії повинна формуватися не за ідеологічними установками, а на підставі національних інтересів та прагнень всього українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мелехова О.С. Європейські моделі державно-церковних відносин та їх адаптації в Україні: дис. ...канд. філософ. наук: 09.00.11 – релігієзнавство. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2019. 210 с.
2. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. Ст. 283.
4. Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 812. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-n#Text>.
5. Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2019 р. № 885. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-n?find=1&text=relig#w1_1
6. Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2008 р. № 953. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2008-n#Text>
7. Питання визначення статусу окремих релігійних свят: Указ Президента України від 30 липня 2020 року № 303/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303/2020#Text>.
8. Климов В. Тенденції розвитку державно-церковної політики в Україні в контексті сучасних процесів врегулювання відносин між державами та церквами в Європі. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/religfree_2009_14_4.pdf.
9. Сергієнко Г.Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2004. 181 с.
10. Мартінез-Торрон Х., Наварро-Валлс Р. Защита религиозной свободы в системе Европейской Конвенции по правам человека. *Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії: Науковий збірник / За заг. ред. док-ра філос. наук А. Колодного і канд. філос. наук В. Єленського*. Київ: Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, 1999. С.15-24.
11. Дьюрем К. Перспективи щодо релігійної свободи: порівняльна структура. *Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти*. У 2 т. Т. 2. Львів: Свічадо, 2001. С. 23-76.
12. Шаправський С.А. Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2015. Випуск 12. С. 183-198.
13. Бабій М. Державна політика у сфері свободи совісті й свободи буття релігій в контексті перспектив формування демократичної держави і громадянського суспільства. URL: file:///c:/users/user/downloads/religfree_2009_14_5.pdf
14. Явір В. Поліетнічність держави як фактор етнополітичної дезінтеграції. *European Political and Law Discourse*. Vol. 4. Issue 6. 2017. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-6/21.pdf>.